

ہیر وارث شاہ وچ تصفیے دا اسلوب

(Mode of Reconciliation in Heer Waris Shah)

Abstract:

Waris Shah used four different styles as modes of reconciliation for the problematic affairs of different parties or persons in the story of 'Heer Waris Shah'. He used the rules of prevention, transformation, management and resolution to resolve the conflicts in the story. Conflict is basic human instinct and its resolution is basic need of human being. Man is searching the safe way to avoid the problems from the day first. Every religion presented solutions of conflicts to its followers. Islam also presents comprehensive system regarding reconciliation in life. Nowadays the topic of reconciliation becomes a scientific subject of social sciences. Waris Shah created the romantic story of 'Heer' in 18th century. He beautifully made the basic instincts of human life as a subject of his poetry. Especially the conflicts resolution is planted naturally. Infact story of 'Heer' reflected a tragic life of common man in the common society of Punjab in which he seems to be immersed in constant struggle everywhere. Waris Shah has skillfully presented human problems and modes of their reconciliation in the form of a romantic yet tragic story. This research

paper presents the critical and analytical study regarding mode of reconciliation in 'Heer Waris Shah'.

Keywords:

Heer, Waris Shah, Punjabi Literature, Punjabi Tales, Conflict Management, Resolution, Transformation, Punjabi Culture, Punjab, Social Norms, Reconciliation.

جھگڑا مڈھلے طور تے خیر تے شر وچ کار کش مکش داناں اے۔ ایہدا مڈھ اہلیس دی نافرمانی توں بجھا۔ جدوں اوس رب دا حکم نہ من دیاں ہونیاں آدم علیہ السلام نوں سجدہ کرن توں انکار کیتا۔ مردود ہوون مگروں اوہنوں قیامت تک شر پھیلاون دی مہلت مل گئی۔ انج جھگڑا انسانی حیاتی وچ مڈھلے روگ دے طور تے شامل ہو گیا۔ اللہ پاک نے جتھے اہلیس مردود نوں جھگڑے یاں تنازعے کھڑے کرن لئی قیامت تک مہلت دتی اوتھے ای انسان نوں جھگڑیاں توں بچن، تنازعیماں داسمانا کرن تے مسئلیاں نوں حل کرن دا شعور وی دان کیتا۔ مخلوق دی ہدایت لئی نبی تے رسول مبعوث فرمائے تے اوہناں دے ذریعے خیر تے شر دا فرق سمجھایا تے جھگڑیاں دے حل لئی سوچھ عطا کیتے۔ اللہ سبحانہ تعالیٰ نے قرآن مجید وچ:

وَنَفْسٍ وَّ مَا سَوَّاهَا ﴿۱﴾ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا ﴿۲﴾ (القرآن: ۹۱)

(الشمس: ۸، ۷)

اور جان کی اور جس نے اس کو ٹھیک بنایا۔ اور پھر اس کی بدکاری اور اس کی پرہیز

گاری دل میں ڈالی۔^(۱)

ارشاد فرما کے جھگڑے دا سبب بندھ انسان دے نفس نال جوڑیا جیہنوں تقوے تے فُجور دا شعور دان ہو یا۔ ”جھگڑا یا تنازع“ نظریاتی اختلاف اے جیہڑا قوماں تے تہذیبیاں وچکار تباہی تے بربادی دا کارن بن جاندا اے۔ ایہہ حق تے شر وچ کار اڈھے دا مڈھ اے۔ ایہہ تہذیبیاں دا ٹاکراوی اے تے انسانی غرضاں دا تصادم وی۔ ایہہ

زر، زمین تے زن دالچ وی اے تے اختیار دی چاہ وی۔ ایہہ ہور دی خواہش وی اے تے بقادی کوشش وی۔ حقیقت وچ "تنازع" نے حیاتی نوں ہر پاسیوں اپنی ولگن وچ دلایا ہویا اے۔ ایہہ ادبی لکھتاں دا ادوہ کلائی میکس اے جیہدے توں بنا تخلیق نامکمل تے بے سوادی رہندی اے۔ تنازع ہر تھاں موجود اے تے اپنی پچھان آپ کر والیندا اے۔ انج سماجاں تے رہتلاں وچ تنازعیماں دی پچھان کوئی اچرج گل نہیں سگوں ایہدے حل دا اسلوب اہم اے۔ انسانی شعور تے سوجھ نے حیاتی دے جھگڑیاں دے تجزیماں، اوہناں دے حل دے اصولاں، ضابطیاں تے قاعدیاں بارے کھوج تے پرکھ دا سلسلہ علمی تے ادارہ جاتی پدھرتے لے آندا اے۔ دنیا دیاں وڈیاں دانش گاہواں وچ سماجی سائنس تے سماجیات دے نولکے سرناویں دی حیثیت نال ایہدے بارے کھوج تے پرکھ دا ودھیرا کم ہور ہیا اے۔ حالانکہ ایہہ نرا سماجی سائنس دا سرناواں نہیں سگوں تمدن، دینیات، سماجیات، سیاسیات تے معاشیات دے سارے کھیتر وچ "تنازع، جھگڑے" تے "ایہناں دیاں کرنیاں" موجود نیں۔

پنجاب وچ سانجھے سماج دے سب توں وڈے پرچارک وارث شاہ نوں حیاتی دیاں عالم گیر حقیقتاں وڈے سچ نال بیان اُتے کمال حاصل سی۔ اجو کے تحقیقی، تنقیدی تے تخلیقی مہاٹھ لکھ رکھدیاں وارث شاہ دی ہیر دا ویرا بندے نوں حیرت وچ پادیندا اے پئی اجو کے شعوری قاعدیاں دے سانچیاں وچ وارث شاہ دی فکر تے فن کیوں فٹ بہندے نیں۔ جھگڑے تے چپقلشاں حیاتی دا ڈھلا روگ نیں۔ وارث شاہ نے ایس ڈھلے روگ نوں اپنی فطری صورت وچ بیان کر دیاں ہر مسئلے دے حل لئی اوہدی نوعیت موجب فطری حل بیان کیتا اے۔ جھگڑیاں دے حل لئی عمومی طور تے وارث شاہ نے چار قسم دا اسلوب ورتیا اے۔

ڈھلے پدھرتے اپنے آپ نوں تنازعیماں جھگڑے توں بچالینا یاں تنازعے توں بچ جانا اہم ہوندا اے۔ ایس عمل نوں Conflict Prevention آکھیا جاندا اے۔ ہیر دی کہانی دے ڈھ وچ دھیدو دے بھرا ماییاں دی ادھدے نال بوہتی محبت پاروں حسد کر دے نیں تے اوہنوں گجھے ہنے وی مار دے نیں۔ جیویں وارث شاہ لکھیا:

باپ کرے پیار تے ویر بھائی، ڈر باپ دے تھوں پئے سنگ دے نیں
گجھے ہنے مار کے سپ وانگوں اوس دے کالجے نوں پئے ڈنگ دے نیں

کوئی وس نہ چلنیں کڈھ چھڈن دیندے ہنہ رنگبرنگ دے نیں

وارث شاہ ایہہ غرض اے بہت پیاری ہور ساک نہ سین نہ انگ دے نیں (2)

باپ داڑعب رانجھے دے بھراواں اُتے اینا سی پئی اوہدے ہوندیاں اوہ تنازعے توں بچے رہندے نیں۔
 تنازعے یاں جھگڑے توں بچن دی دوجی صورت بال ناتھ دے عمل پاروں مکھ وکھالے آندی اے۔ جدوں رانجھا
 اوہدے کول جا کے درخواست کر داپئی ”تسیں جوگ دا پنتھ بتاؤ سانوں شوق جا گیا حرف نگینیاں دے“ پر جدوں بال
 ناتھ او نہوں جوگ دیاں شرطیں دسدیاں آکھدا اے ”لکھ خوب صورت پری حور ہووے ذرہ جیو نہیں بھراواناں دو“
 تے رانجھا چپ رہندا اے پر جدوں اوہ آکھدا اے ”وڈی مانوں ہی جان کے کروہنچا چھوٹی بھین مثال کر پائیے جی“ تے
 رانجھا ایہہ گل منن توں انکار کر دیندا اے تے آکھدا اے ”گورومت تیری سانوں نہیں پھب دی گل گھٹ کے
 چالنگھائیے جی“۔ بال ناتھ سیانا جوگی سی اوہنے رانجھے دے تیور ویکھے تے آکھیا:

ناتھا جیوندیاں مرن ہے کھرا اوکھا ساتھوں ایہہ نہ واعدے ہوو نیں نی
 اسیں جٹھاں ناڑیاں کرن والے اسان کچکے نہیں پرو نیں نی
 رناں نال بے وردے چیلیاں نوں ایہہ گورونہ بنھ کے چو نیں نی
 رناں دین گالیں اسیں چپ رہیے ایڈے صبر دے پیر کس دھو نیں نی (3)

بال ناتھ رانجھے تے ملاں دے جھگڑے توں واقف سی۔ جٹ دی کرنی سمجھدا سی۔ سب توں وڈی گل
 جھگڑے توں بچن دا ہنر جاندا سی۔ جوگ دیاں شرطیں حقیقت وچ جوگ دے ہتھیار نوں کول رکھن دے حفاظتی
 اقدام سن۔ جدوں رانجھے او نہاں دی پرواہ نہ کیتی تے بال ناتھ نے رانجھے دی ذمہ داری تے او نہوں جوگ دے کے اپنا
 پلو تنازعے توں بچالیا:

ناتھکھول اکھیں کہا رانجھنے نوں بچہ جاہ تیرا کم ہو یائی

بُھل آن لگا اوس بوڑے نوں جیہڑا وچ درگاہ دے بویائی
 ہیر بخش دتی سچے رب تینوں موتی لعل دے نال پردیائی
 چڑھ دوڑ کے جت لے کھیڑیاں نوں بچے سن تینوں بھلا ہویائی⁽⁴⁾

وارث شاہ دے تصفیاتی اُسلوب دا دوجا پدھر تنازعے اُتے قابو پانا یعنی Conflict Management اے۔ ہیر دی کہانی انسانی حیاتی وانگوں جھگڑیاں توں بھری پُری اے۔ جیہدے وچ تھال تھال تے تنازعے سر چک دے نیں۔ جیویں باپ دے مرن مگروں گھر وچ تنازعیان دا جمنا فطری عمل سی۔ جیہڑا دیسی وسوں دی ایس کمی نوں نکھیردا اے پئی ایہتھے جائیداد یا زمین جیوئندیاں جی اولاد وچ ونڈن دارواج نہیں سی۔ سگوں کوشش ایہہہ ای کیتی جاندی سی پئی کسے طرح زمین سانجھی رہوے تے اوہدی ونڈ نہ ہووے۔ ایہہہ مسئلہ آج وی ساڈے سماج وچ اوویں ای اے۔ جس پاروں پپو دے مرن مگروں نگرے جی ماڑیاں دا حق مارنا اپنا حق سمجھدے نیں۔ موجو پدھری دے مرن مگروں بھراواں قاضی نوں سد کے اپنی مرضی موجب زمین ونڈ لئی۔ انج تنازعے نوں ودھن توں پہلے ای اوہدے اُتے قابو پان دی کوشش کیتی۔ رانجھے دے حصے بنجر زمین آندی اے۔ جیہہہ نوں آباد کرنا اوہدے وس داروگ نہیں سی۔ رانجھا بھراواں دا غصہ بھرجائیاں نال کھیہہ کے کڈھدا اے۔ بھرجائیاں وی اوہدے حُسن توں خائف سن۔ اوہدے بن سنورن تے و نچھلی وجان تے احساس کمتری دا شکار سن۔ ایسے احساس پاروں اوہدے نال کھیہہ پیندیاں نیں۔ رانجھا اک کچھوں آرسی وی اے۔ جیہدے بارے نجم حسین سید نے لکھیا:

اپنے وسیب ہتھوں رانجھاں اوکڑاں تاں کٹدا ای ہے پر ایس وسیب دے پڑدے
 پاڈن لئی اوہ کسوٹی ہے۔ ایہتھوں دے ہر واسی دا اندر رانجھے نال ورتارے توں
 بچھانیاں جاند اے۔ وارث اپنی ایہہہ کس وٹی بوہے بوہے کھڑا ہے تے لوکائی
 دے اندر لے باہر لے رویاں دا نکھیرا ایہدے ہتھوں کرواندا ہے۔ ایس کس وٹی
 اُتے آن کے جے کوئی پگدا ہے تاں اوہ ہیر ہے۔⁽⁵⁾

گھر وچ اگ بلے تے سیک ساریاں نوں پہنچ دا اے۔ گھر دے جھگڑے نے دونوں دھراں نوں نجل کیتا۔
 اخیر بھر جائیاں رانجھے نوں مہناما کے گھر دی اگ پر اے گھر سٹن دی کوشش کیتی تاں بے جھگڑے اُتے قابو پایا
 جائے:

ساڈا حسن پسند نہ لیا وناہیں جاہ ہیر سیال ویاہ لیاویں
 واہ و نچھلی پریم دی گھت جالی کائی نڈھی سیالاں دی پھاہ لیاویں
 تیتھے ول ہے رناں ولادینیں دا رانی کوکلاں محل توں لاه لیاویں
 دینہہ بوہیوں کڈھنی ملے ناہیں راتیں کندھ پچھوڑیوں ڈھاہ لیاویں⁽⁶⁾

رانجھاوی بھر جائیاں دے ایس مہنے نوں اک چیلنج سمجھ کے قبول کر کے تنازعے نوں Manage
 کر دا اے۔ ایسے طرح برادری والیاں دے دبا پاروں ہیر دا پو مہر چوچک رانجھے نوں نوکریوں جو اب دے
 دیندا اے تے ہیر رانجھے نال ماییاں دا تنازع جنم لیندا اے۔ ہیر دی ماں ملکی تے پوچوچک آپس وچ ایہہ صلاح
 کر دے نیں:

چوچک آکھیا جامنا اوس نوں ویاہ تیک تاں مہیں چرا لئیے
 جدوں ہیر ڈولی پا توردیئے رُس پوے جواب تاں چا دیئے
 ساڈی دھی دا کجھ نہ لاه لیندا سبھا ٹہل ٹکور کرا لئیے
 وارث شاہ اسیں جٹ سدا کھوٹے جٹکا پھند ایتھے ہک لائی لئیے⁽⁷⁾

انجھ ہیر دے ماپے رانجھے نال اپنا جھگڑا Manage کر لیندے نیں۔ مہر چوچک سیالاں دی گل من
 کے ہیر دارشتہ رانجھے دی بجائے کھیڑیاں ول کرن دی حامی بھر کے برادری والیاں نال اپنا جھگڑا Manage
 کر لیندا اے۔ نکاح سے ہیر قاضی دی گل من توں انکار کر دیندی اے تے اوہدے ڈران دھمکان دے باوجود
 وی کسے طور ایجاب و قبول تے آمادہ نہیں ہوندی۔ بلکہ قاضی نال بحث شروع کر دیندی اے۔ قاضی ہیر دے
 سوالاں سامنے لاجواب ہو جاندا اے۔ جدوں قاضی دی کوئی پیش نہیں جانندی تے اوہ ہیر دا نکاح ایجاب و قبول

توں بغیر ہی سیدے کھیڑے نال بنھ کے اوہدی ڈولی ٹور دیندا اے:

قاضی بنھ نکاح تے گھت ڈولی نال کھیڑیاں دے دتی تور میاں
 تیور بیوراں نال جڑاؤ گہنیں دم دولتاں نعمتاں ہور میاں
 ٹمک مہیں تے گھوڑے اڈھ دتے گہناں پترا ڈھکڑا ڈھور میاں
 ہیر کھیڑیاں نال نہ تڑے مولے پیا پنڈ دے وچ ہے شور میاں
 کھیڑے ہیر نوں گھن کے رواں ہوئے جویں مال نوں لے وگے چور میاں⁽⁸⁾

انج قاضی نے ہیر نال اپنے تنازعے نوں کسے حد تائیں Manage کرن دی کوشش کیتی۔ ہیر دی کہانی وچ

سانوں ہور وی کئی تھاواں تے انج دی Conflict Management نظر آندی اے۔

وارث شاہ دے تصفیاتی اسلوب دی تہجی پدھر مخالف دھراں وچ کار جھگڑیاں نوں مکدیاں وکھاندی اے۔

جیہنوں اسیں Conflict Resolution آکھنے آں۔ جدوں رانجھارات گزارن لئی مسیت وچ جاندا اے تے ادھی راتیں و نچھلی وجانی شروع کر دیندا اے۔ و نچھلی دی آواز سن کے سارا پنڈ مسیت دے لاگے اکٹھا ہو جاندا اے۔ مسیت داملاں وی اوتھے آجاندا اے۔ ملاں وی رانجھے دے حسن تے و نچھلی وجان دے فن توں متاثر ہوندا اے۔ پر اوہداری ایکشن منفی اے۔ اوہ رانجھے اُتے کفر شرک دے فتوے لاند اے۔ جس پاروں رانجھاوی اوہدی کوئی دیدھیا نہیں کردا۔ ایہہ تنازع وی شدت اختیار کر جاندا اے۔ ملاں تے رانجھا دونوں دھر کسے دبا وچ نہیں آندے۔ ایس لئی کوئی تہجی قوت اوہناں وچکار جھگڑے دے حل لئی اگے نہیں آندی۔ اخیر ملاں نوں ہار مننی پیندی اے پر اوہ اپنی ہار دے اعلان نوں وی سماج سامنے حکم دادر جہ دے کے نہ صرف اپنی خفت مٹاندا اے سگوں اپنے تنازعے نوں وی Resolve کر لیندا اے:

ملاں آکھیا نامعقول جٹا فرض کج کے رات گزار جائیں

فجر ہوندی تھوں اگے ہی اٹھ ایتھوں سر کج کے مسجدوں نکل جائیں⁽⁹⁾

رانجھے نوں ہور کیہ چاہی داسی۔ اوس مسیت وچ رات گزارنی سی۔ جیہڑی اوس گزار لئی تے اپنے پینڈے

پیا۔ انج بھگڑا جڑوں مک گیا۔ ایسے طرح لڈن ملاح تے رانجھے وچکار بھگڑا لڈن دیاں ووہیاں وچ پے کے مکا دیندیاں
نیں۔ لڈن رانجھے نوں دریا پار کروان تے راضی ہو جاندا اے جس پاروں بھگڑا جڑوں مک جاندا اے۔ سیال ہیر نوں
کھیڑیاں نال ٹور کے اپنے ولوں بھگڑا مکا دیندے نیں۔

وارث شاہ نے اپنے تصفیاتی اُسلوب دی چوتھی پدھر تے Conflict Transformation دا

اصول ورتیا اے۔ جیہدے مطابق مقابل دھراں وچکار کسے مسئلے بارے مفاہمت کر لئی جاندی اے۔
جیہدے نال کسے دھر نوں نقصان نہیں ہوندا۔ سگوں دونوں دھراں نوں کجھ نہ کجھ فائدہ حاصل
ہو جاندا اے۔ رانجھا جوگ حاصل کرن مگروں رنگ پور اپڑدا اے تے اوتھے کئی لوک اوہدی اصلیت نوں
پچھان جاندا اے نیں۔ جیہناں نال رانجھا مصالحت کر لیندا اے۔ جیویں رانجھے نوں پچھان کے آکھدا اے! ”توں
تاں چاک سیالاں داناؤں دھید وچھڈ خچریوں گل ہنجا دے جی“ تے رانجھا ایسے تنازعے نوں حل کرن لئی اخیر
مفاہمتی روش اپنا کے آکھدا اے! ”کسے پاس نہ کھولنا بھیت بھائی جو کجھ آکھو سبھ منظور ہے جی“۔ انج رانجھے نال
اودا تنازع Transform ہو جاندا اے۔ رانجھا رنگ پور اپڑدا اے۔ جتھے سہتی تے اوہدیاں سہیلیاں نال اودا
بھگڑا ہوندا اے۔ جیہدے بارے تنویر بخاری نے لکھیا:

رانجھا ہیر کے دروازے پر آن پہنچا۔ یہاں ہیر کی نند سہتی سے اس کی بحث و تکرار
شروع ہو گئی۔ یہ بھگڑا کچھ دنوں تک چلتا رہا۔ آخر کار سہتی نے اپنی باندی کے
ہمراہ رانجھا کی خوب پٹائی کی۔ اسکے بعد رانجھا نے کالے باغ میں ڈیرہ جمالیا۔ ایک
دن رنگ پور کی لڑکیاں یہاں پہنچ کر اس پر حملہ آور ہوئیں۔ رانجھا نے پر پرزے
نکالے تو سب بھاگ گئیں۔ اور ایک لڑکی اس کے ہتھے چڑھ گئی۔ اس نے کہا اے
جوگی مجھ کو مت مارو۔ میں جانتی ہوں تم ہیر کے عاشق ہو اور ہیر میری تائی ہے۔
تم اگر اسے کوئی پیغام پہنچانا چاہتے ہو تو میں حاضر ہوں۔ رانجھا نے اس لڑکی کے
ہاتھ ہیر کو پیغام بھیجا۔ اس پر ہیر نے سہتی کو اپنا ہم راز بناتے ہوئے کہا چلو ہم جوگی
کی زیارت کر کے آتی ہیں۔ (10)

انج رانجھے، ہیر تے سہتی وچکار اک مفاہمت ہو جاندی اے تے اوہ اپنے مطلب پاروں اک دو بے دا ساتھ دین لئی تیار ہو جاندے نیں۔ ہر کسے نوں اپنی غرض بہت پیاری سی۔ کھیڑیاں دے چُنگل وچوں نسن لئی رانجھا ہیر نال پروگرام بناند اے۔ سہتی مراد پاروں اوہناں نال رل جاندی اے۔ رانجھا ہیر نوں لے نہدا اے۔ کھیڑے مگر بچدے نیں۔ قاضی شرح دی عدالت لگدی اے تے قاضی تنازعے دا فیصلہ رانجھے دے خلاف کر دیندا اے:

قاضی کھوہ دتی ہیر کھیڑیاں نوں مارو ایہہ فقیر دغولیا بے
 وچوں چور تے یار ہے لُچ لُنڈا ویکھو باہروں ولی تے اولیا بے
 دغدار تے جھاگڑو کلاکاری بن پھرے مشائخ مولیا بے
 جدوں دغے تے آوے تاں صفا گالے اکھیں میٹ بہے جا پے اولیا بے⁽¹¹⁾

ایس نوں جھگڑے پاروں رانجھا انصاف توں وی مایوس ہو گیا۔ پر جوگ لین مگروں ہن اوہ کمزور نہیں سی۔ جوگ اوہدیاں مجبوریاں دا تریاق سی۔ اوس بد دعا کیتی جس پاروں شہر نوں اگ لگ گئی۔ راجے سپاہیاں نوں بھیج کے رانجھے نوں بلایا تے کھیڑیاں کولوں ہیر کھوہ کے رانجھے دے حوالے کر کے رانجھے نال مصالحت کر لئی۔ سیالاں وی رانجھے نال مصالحت کر کے اوہنوں جنج لین تخت ہزارے ٹوریا۔ مگروں کیدو نے ہیر کولوں اگلے پچھلے سارے بدلے لین لئی انیر لاوار کیتا جیہڑا کارگر ہو یا۔ ہیر راہی عدم ہوئی۔ انج ہیر دی حیاتی دے جھگڑیاں دا انت ہو یا۔ ایس داستان دے اخیر تے ہیر دے مرن دی وجہ کیدو سی۔ جیہنے ہر کسے نوں اپنے دا وچ پھاہ لیا۔ اوہ ظاہری طور تے اپنے مقصد وچ کامیاب ہو گیا تے ہیر رانجھے نوں ملن توں پہلے ہی مر جاندی اے۔ ایس گل نوں نجم حسین سید نے انج سمجھیا:

رانجھا ہیر نوں پرناون کیتے بھراواں تے پرانیاں انگاں ساکاں دی جنج جوڑن مڑیا۔
 اوس ایہہ نہ جاتا جو ہیر ایس جنج نال پرینی کوئی نہ۔ ایس میل نوں چھڈ کے ای توں

ہیر دے کول اپڑیوں تے بے ہن مڑاوس میل نوں جا ملیا ہیں تاں وت ہیر دی
آس چھڈ دے۔ (12)

رانجھا برات لے کے چھنگ ول ٹردا اے پر اوہنوں راہ وچ ای ہیر دے مرن دی خبر مل جاندی اے۔ اوہ
ہیر دی قبر تے بجا اے۔ قبر نوں ویکھدا اے تے دم دے دیندا اے:

رانجھے وانگ فرہاد دے آہ کڈھی جان گئی سو ہوئے ہوا میاں
دونویں دار فنا تھیں گئے ثابت جائے پھرے تیں دار بقا میاں
دونویں راہ مجاز دے رہے ثابت نال صدق دے گئے وہاں میاں
وارث شاہ اس خواب سرائے دی تے کئی واجڑے گئے وجا میاں (13)

وارث شاہ دی ہیر انسانی حیاتی دے تجزیوں دی مستند تے جامع لکھت اے جیہدے وچ شاعر نے کمال
فصاحت تے بلاغت دے نال حیاتی دیاں اونچاں تے نیچاں نوں انج کھنگالیا اے پی پچھے کہن نوں کجھ رہن نہیں
دتا۔ حسین شاہد نوں اپنی حیاتی دا کوئی کچھ ہیر توں باہر نہیں جا پاتا توں ای اوہناں لکھیا:

تسیں کتے وی ٹر جاؤ، کوئی عقیدہ رکھو عمر دے کسے حصے وچ ہو و علم دی کسے پوڑھی
تائیں اپڑ جاؤ وارث شاہ اجیہا شاعر اے جیہڑا ساری عمر نبھن تائیں تہاڈا ساتھ
دے سکدا اے۔ تہاڈیاں دلیلاں اوہدے شعر اں دے بھٹے وچ پک جان دیاں
نیں۔ تہاڈے اکھڑے ہوئے پر اوہدے کلام دی لاٹھی نال ڈھولا کے پکے
ہو جان دے نیں۔ تہاڈی دانائی تہاڈی سرت تہاڈی سیانف نوں اوہدیاں مقولیاں
دے تروپے لگ جاوون تے اجیہی پیٹھ بجھدی اے جیہنوں کدے لنگار نہیں پے
سکدا۔ (14)

حقی گل اے پئی حیاتی داکوئی پڑھوے، کوئی مسئلہ ہووے، ادب داکوئی سرناواں ہووے یا کھوج داکوئی
 قاعدہ ہووے ہر تھویں وارث شاہ اپنی فصاحت و بلاغت دے نال چھایا ہو یا اے۔ حیرانگی ایس گل دی وی اے پئی
 اجو کے سمعی، بصری، تحقیقی، تنقیدی تے تخلیقی پڑاں وچ وی وارث شاہ اوناں ای مقبول تے محبوب اے جناں
 اٹھارہویں صدی توں ویہویں صدی دے پنجاب وچ سی۔

References:

- * Assistant Professor, Institute of Punjabi & Cultural Studies,
 University of the Punjab, Lahore.
1. Ahmad Raḥa Khān, Imām (Translator), *Kanz ul Imān Urdū Tarjumah Qur'an Karīm* (Karachi: Maktabah Al-Madīnah, 2020), 1106.
 2. Abdul Azīz (Compiler), *Heer Wāris Shāh*, (Lāhore: Azīz Book Depot, 2008), 44.
 3. Ibid, 204-205.
 4. Ibid, 209.
 5. Najam Hussain Syed, *Wāris di Naqal*, inc. Saidhān, (Lāhore: Suchait Kitāb Ghar, 2007), 72.
 6. Abdul Azīz, *Heer Wāris Shāh*, 31.
 7. Ibid, 80.
 8. Ibid, 162.
 9. Ibid, 31.
 10. Tanvīr Bukhārī, Syed, *Wāris Shāh* (Islāmābād: National Book Foundation, 2012), 160.
 11. Abdul Azīz, *Heer Wāris Shāh*, 445-446.

12. Najam Hussain Syed, *Nadyun Pār Rānjhan da Thānah*, inc. Sārān, (Lāhore: Suchait Kitāb Ghar, 2007), 15.
13. Abdul Azīz, *Heer Wāris Shāh*, 464.
14. Husain Shāhid, *Main te Wāris Shāh*, inc. Pūrne, (Lāhore: Azīz Publishers, 1991), 74-75.

